

DİVÂNÜ LÜGAT-İT-TÜRK'ÜN HALK EDEBİYATI AÇISINDAN TAŞIDIĞI DEĞER

Doç.Dr. Saim Sakaoğlu

Türk kültür tarihinin en eski ve en değerli yazılı kaynağı şüphe yoktur ki *Divânü Lûgat-it-Türk*'tür. On birinci asırda Arapça olarak yazılan ve örnek metinlerin Türkçe olarak verildiği bu kitapta, dilimiz, edebiyatımız, tarihimiz, coğrafyamız, etnoğrafyamız, kısacası eski Türk hayatının pek çok ve değişik sahası hakkında bilgi bulabilmekteyiz. Türk kültürü ile ilgilenen yerli ve yabancı ilim adamları *Divânü Lûgat-it-Türk*'ü çeşitli açılardan incelemiş ve eski Türk hayatı hakkında faydalı pek çok bilgiyi gün ışığına çıkarmışlardır. *Divân* üzerinde yapılan çalışmalar başka hiç bir eserimize nasip olmayacak bir genişliğe ulaşmıştır. Biri Behçet Dedeoğlu, diğer dördü tarafımızdan hazırlanan beş bibliyografyada, *Divân* hakkın da yapılan çalışmalar ortaya konulmuştur (1). Bu bibliyografyaların ışığı altında şu hükme varabiliriz: *Divân*, daha ilk bölümünün neşrinden itibaren dikkatleri üzerine çekmiş, hakkında pek değerli araştırmaların yapılmasına vesile olmuştur. Türkiye'de 1915-1917 yıllarında Arap harfleriyle aslı (2), 1939-1941 yıllarında Lâtin harfleriyle tercümesi (3) neşredilmek suretiyle istifade edilmesi daha kolay bir hale getirilmiştir. Son yıllarda Sovyetler Birliğinde Rusçaya, orada yaşayan diğer bazı Türk lehçelerine, meselâ Özbek ve Azeri Türkçesine tercüme edilmesi (4), *Divân*'ın kazandığı değeri ortaya koymaktadır. Son beş yıl içinde biri yurdumuzda

1) Behçet Dedeoğlu, "Kaşgarlı Mahmûd Hakkında Bibliyografya," *Çağrı*, 11 (105), Ekim 1966, 4-8.

Saim Sakaoğlu,, "Bir Bibliyografya Üzerine," *Çağrı*, 12 (110), 1 Mart 1967, 16-21; "Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine.," *Çağrı*, 12 (120), 1 Ocak 1968, 13-15; "Kaşgarlı Mahmut ve Eseri Üzerine Bibliyografya," *Çağrı*, 13 (138), 1 Temmuz 1968, 8-11; "Divânü Lûgat-it-Türk Bibliyografyasına Yeni İlaveler," *Türk Kültürü Araştırmaları*, XI-XIV, 1973-1975, 50-84.

2) *Kitâb-ı Divânü Lûgat-it-Türk*, c. I, İstanbul 1333/1915; c. II, 1333/1915, c. III, 1335/1917. Kilisli Rifat "musahhah" olarak görülmektedir.

3) *Divânü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, çeviren: Besim Atalay, c. I, Ankara 1939; c. II, 1940; c. III, 1941.

4) 1 numaralı kaynaktaki bibliyografyaların çeşitli numaralarına bakılabilir.

(5), diğeri Sovyetler Birliğinde (6) toplanan iki ilmi kongrede *Divânü Lûgat-it-Türk*'e birer seksiyon ayrılıp onun müstakilen incelenmesi sevindirici birer hadisedir. Ayrıca *Sovetskaya Tyurkologiya* (7) ve *Türk Dili* (8) dergilerinin *Divân* için hususî birer sayı ayırmaları, ondaki pek çok meselenin aydınlığa kavuşmasını sağlamıştır. Son yıllarda *Divân*'ı konu alan doktora çalışmalarının (9) yapılması da üniversitelerimizin bu eseri gereği gibi değerlendirmesinin bir delilidir.

Divân'daki halk edebiyatı mahsullerine geçmeden evvel, bazı mühim konuların kısaca hatırlanmasında fayda umulmuştur. Böylesine faydalı bir eserin yazarını, yazılış tarihini, bazı hususiyetlerini, tarihi kaynaklarda ne şekilde yer aldığını burada anahatlarıyla gördükten sonra esas konumuza geçeceğiz.

Kâşgarlı Mahmûd kimdir

Divânü Lûgat-it-Türk yazarının adı, kitâbın üzerindeki kayıttan öğrendiğimiz göre Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed Kâşgarî'dir. Hakkındaki bilgilerin hemen hemen tamamı *Divân*'ın muhtelif yerlerine serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır. Buna göre o, *Barsıgan/Barsgan*'da (10) doğmuş, o çevrede büyümüştür. Çocukluğu İli Irmağı kenarında geçmiştir (11). Daha sonra yerleştiği Kâşgar o devrin

- 5) I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı 27-29 Ekim 1972 tarihleri arasında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Konferans Salonunda açılmış, tebliğler ise Türk Dil Kurumu salonlarında sunulmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. "1. Türk Dili Bilimsel Kurultayı Toplandı" *Türk Dili*, 27 (253), 1 Kasım 1972, 139-142. Toplantıda sunulan tebliğler daha sonra bir kitap haline getirilmiştir: *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara, 1975. *Divân* ile ilgili olarak sunulan 14 tebliğden 13 tanesinin metni, bir tanesinin adı verilmiştir.
- 6) 7-9 Ekim 1971 tarihlerinde Fergana'da Uluğ Bey Pedagoji Enstitüsü'nde yapılan toplantıya 103 âlim katılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Eren, "Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divânü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 121-124. (Bu özel özel sayıya en mühim tebliğler alınmıştır.)
- 7) *Sovetskaya Tyurkologiya*, (1), 1972, 155 s. Bu sayı ve içindeki yazılar için daha fazla bilgi 6 numaralı notta gösterilen kaynaktır. Ancak, İ. Kuchkartoyev'in 83-90. sayfalarda yer alan yazısı sehven atlanılmıştır.
- 8) *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972. Bu sayıda 1 şiir, 12 yazı ve bir dergi tanıtma yazısı yer almaktadır.
- 9) Dr. Reşat Genç, *Divânü Lûgat-it-Türk Müellifi Kâşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Ankara, 1974 (Basılmamış doktora tezi). Yabancı ülkelerde yapılan şu iki doktorayı da ilâve edebiliriz: a) Robert Dankoff, *Ethnographic Studies in the Diwan Lughat al-Turk*. Harvard Üniversitesi Ph. D. tezi, 1971, b) S. M. Muttalibov, *Divanu Lugat-it turk Mahmuda Kaşgarskago (perevad, kommentarii, issledovanie)*, Taşkent, 1967, 75 s. (özet).
- 10) I, 417
- 11) G. G. Musabaev, "Kâşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 110.

ilim ve kültür merkezi olduğu için, pek bilinmeyen *Barsıgan* yerine *Kâşgarî* olarak anılmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz (12). O, Türk dillerini öğrenmek için, o devirde Türklerin oturduğu *Çin Seddi*'nden başlayarak *Kırım*'a gelmiş, *Hazar Denizi* ve *Kafkas Dağları*'na kadar uzanan bütün ülkeleri gezmiştir (13). Doğum ve ölüm tarihlerini bilemiyoruz. Hakkında, *Divân*'ın dışında bulabildiğimiz tek bilgi, birinci cildin neşrinden sonra *Martin Hartmann*'ın verdiği şu bilgidir: Mahmûd'un hocası *Kâşgarlı Halefoğlu Hüseyin* hakkında *Tâcü'l-İslam Seme'âni*'nin *Kitâbü'l-En-sâb*'ında *Kâşgar*'da yetişen âlimlerden söz edilirken Mahmûd'dan da bahsedilir ve onun fâzil, zâhid bir şeyh olduğu söylenir (14).

Divânü Lügat-it-Türk'ün yazılış tarihi

Divân'ın sonundaki bir kayıttta şu bilgilere yer verilmiştir: "Kitâba 464 senesinin Cemâziyülevvel başlarında (guresinde) başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesinin Cemâziyelâhirin 12 nci günü bitirilmiştir" (14). Buna göre *Mahmûd* eserini yazmaya 1072 yılının Ocak sonlarında başlamış ve 10 Şubat 1074 tarihinde bitirmiş olmaktadır. *Divânü Lügat-it-Türk*, *Bağdat*'taki *Abbasi Halifesi Muhammed el-Muktedi bi-Emrillah*'a takdim edilmiştir. *Divân*'ın yazıldığı yer de bilinmemektedir (16). Ancak *Bağdat*'ta yazılıp düzenlediğini söylemek pek de yanlış olmasa gerekir (17). Yazılış sebebi olarak şu görüş diğerlerine göre daha kuvvetlidir. Eserin yazıldığı yıllarda Türkler iyaset sahnesinde bir güç olarak kendisini kabul ettirmişti. *Bağdat*'taki Arap makamları, halifenin sarayı Türklerin nüfuzu altına girmişti. Yıkılmak üzere olan halifeliği Türkler tutuyordu. Vilâyetlere ancak Türk olanlar vali olarak gönderiliyordu. İşte bu sebeplerle Araplar Türkçe öğrenmek zorunda idiler. *Mahmûd*'un yazdığı bu eser bazı Arapların Türkçe öğrenmelerine vesile olmuştur (18). Bu arada *Sultan Alparslan*'ın *Malazgirt Zaferi*'ni bu yıllarda kazandığını da hatırlamakta fayda vardır.

Eserin bazı hususiyetleri

Elimizde mevcut olan tek nüsha eserin orijinal nüshası değildir. *İron*'ın *Save* kasabasından olan *Muhammed bin Ebi Bekr* adlı müstensihin verdiği bilgiye göre bu nüsha 27 Şevval 664/1 Ağustos 1266 yılında, yani yazılışından 192 yıl sonra kopye edilmiştir. Bu husus, müstensih tarafından *Divân*'ın sonuna bir cümle halinde kaydedilmiştir (19).

12) age, 114.

13) age, 116.

14) M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dircisi Kâşgarlı Mahmud*, 2. B., Ankara, 1972, 15.

15) age, 42-43 ve III, 451-452.

16) age, 43.

17) age, 47.

18) age, 48.

19) age, 49.

Mevcut nüsha, büyük bir cilt halinde olup 319 varaktır. Kağıdı, vaktiyle Çin, Hind, Afgan gibi Doğu memleketlerinde yapılmış sağlam ve kalın bir kağıttır. Yazısı oldukça kötü, bir nesih bozmasıdır. Kitabın bazı yerleri nem sebebiyle kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelimenin dışında her yeri okunabilmektedir. Yazma bugün İstanbul'da Fatih Millet Kitaplığı'nda Ali Emiri kitapları arasındadır (20).

Tarihi kaynaklarda Divânü Lügat-it-Türk

Divân'dan ilk defa *Ayıntaplı Bedreddin Aynî* (1360-1451) *İkdü'l-Cümân fî Târih-i ehl'z-Zamân* adlı eserinde bahseder. *Aynî*'nin kardeşi *Şihabeddin Ahmed*'in de *Divân*'dan istifade ettiğini *Târihü'l-Bedr fî Evsâf-ı Ehli'l-Asr* adlı eserinde görülen ve Kaşgârlı'nın Türk damgaları hakkında verdiği bilgilerin aynen tekrarlanmasından anlıyoruz (21). *Kâtib Çelebi* de (1609-1657) *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde Divân'dan bahseder. Ancak onu görüp görmediğini, veya *Aynî*'nin verdiği bilgilerden mi istifade ettiğini bilemiyoruz (22). *Çelebi*'deki bu birkaç satırlık temastan sonra, *İkinci Meşrutiyet*'in ilk yıllarına kadar *Divân* hakkında hiç bir yerde bilgi bulamıyoruz. O yıllarda bir sahhafa getirilen ve alınması için Maârif Nezâreti'ne teklif edilen sayfaları dağınık bir kitabı satın alan *Ali Emiri* adlı bir kitap meraklısının gayreti ile *Divan* Türk kültür hayatına kazandırılır. *Ali Emiri*'nin yakın arkadaşı *Kilisli Muallim Rifat* (Bilge), aslında tek cilt olan eseri üçe ayırır ve ilk iki cildini 1333/1915 ve sonuncu cildini de 1335/1917 tarihlerinde *Kitâb-ı Divânü Lügat-it-Türk* adıyla neşreder.

xxx

Divânü Lügat-it-Türk hakkında verilen bu umumî bilgilerden sonra, halk edebiyatı mahsullerine geçebiliriz. *Divan*'da tesbit edilen ve konumuzu yakından ilgilendiren mahsülleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Atasözleri
2. Şiirler
  - a) Ağıtlar
  - b) Destanlar
  - c) Kahramanlık şiirleri
  - ç) Eğlence ve av şiirleri
  - d) Sevgi şiirleri
  - e) Pastoral şiirler
  - f) Ahlâki şiirler

---

20) age, 42.

21) age, 42.

22) age, 52.

3. Saka destanlarından Şu
4. Bilmece
5. Ninni

Halk edebiyatı sahasının dışında kalmakla beraber yakınlığı dolayısıyla şu konularda da *Divân*'da malzeme bulunduğunu ve son yıllarda araştırmacılar tarafından ortaya konulduğunu hatırlamakta fayda vardır: Dügün âdetleri, çocuk oyunları, halk hekimliği, bayramlar, vs.

1. Atasözleri

Divân'da, atasözü karşılığı olarak *sav* sözü kullanılmıştır. Bu kelime *Divân*'da üç yerde geçmektedir: III/154, 154, 441.

Divân'daki atasözleri üzerinde yerli ve yabancı pek çok araştırmacının çalışma yaptığı görülmektedir. Bunlardan mühim olan bazılarını kısaca görelim.

a) *Divân*'daki atasözleri üzerinde ilk çalışmayı *Abdülahad Nuri* yapmıştır. Bir bölümünü 1334/1918 yılında İstanbul'da neşreden Nuri, kalan kısmını da 1339/1923 yılında Kastamonu'da tamamlamıştır (23). Burada, *Divân*'dan toplanmış 251 atasözü vardır. Sözler, bugünkü dile çevrildiği gibi, İstanbul Türkçesindeki bazı sözlerle olan münasebetine de temas edilmiştir.

b) *Carl Brockelmann*'ın bir makalesi, *Divân*'daki atasözlerine yer veren ilk yabancı çalışmadır (24). *Brockelmann*, *Divân*'da 264 atasözü tesbit etmiş ve bunları üç gruba ayırmıştır: Yalnız *Divân*'da bulunanlar, diğer Türk boylarında da bulunanlar ve başka milletlerde de bulunanlar.

c) *Necib Âsum* da *Divân*'daki atasözlerini evvelâ *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda neşretmiştir. Bu sözler daha sonra küçük bir kitapta toplanmıştır. *Necib Âsum*, *Divân*'da 290 atasözü tesbit etmiştir. Bu sözler *Divân*'daki sıralarına göre verilmiş, bazılarının okunuşunda değişiklik yapılmıştır (25).

ç) *Ferit Birtek*, *Divân*'dan derlediği sözleri *En Eski Türk Savları* adıyla neşretmiştir (26). 291 atasözünün yer aldığı bu derleme, diğerlerinden farklı olarak konularına göre 30 başlık altında toplanmıştır. Ayrıca, bir kolaylık olmak üzere *Brockelmann* neşrindeki atasözlerinin numaraları ile liste halinde verilmiştir.

---

23) *Atalarsözü*, İstanbul (Yeni Osmanlı Matbaası) 1334 (1918); Kastamonu (Kastamonu Vilâyet Matbaası) 1339 (1923).

24) "Alttürkische Volkswisheit," *Ostasiatische Zeitschrift*, 7, 1920, 49-73. (Eski Türkistan Halk Hakemiyâtı)

25) "Eski Savlar" *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, y. 2 (2, 4, 5, 6), 1922-1923.

26) *En Eski Türk Savları*, Ankara, 1944.

d) Bunların dışında konuya bazı dergilerin dar hacmi içinde eğilenler de olmuştur. Bazı talebelerin mezuniyet tezi olarak hazırladıkları çalışmaları da bu arada zikredebiliriz. *Ali Ulvi Elöve* de *Divân*'daki sözleri bir kitap haline getirip devrin Maârif Vekâletine sunmuştur. 266 atasözünü içine alan bu eser basılamamıştır (27).

Görüldüğü üzere atasözlerinin sayısı *Abdülahad Nuri*'de 251, *Brockelmann*'da 264, *Necib Âsum*'da 290, *Ferit Birtek*'te 291 ve *Ali Ulvi Elöve*'de 266'dır. Bunda bazı derleyicilerin atasözü olarak aldığı bazı sözlerin diğerleri tarafından atasözü olarak alınmaması rol oynamıştır. Meselâ, *Ferit Birtek*'te atasözü olarak verilen şu sözlerin alınmaması gerekirdi:

Yiti başlıg yil büke-Yedi başlı yel büken (III, 227).

Kizdeki kün yıpar-Kutudaki misk göbeği (I, 327).

Umayka tapınsa oğul bolur-Umaya tapınırsa çocuğu bulur (I, 123).

Bazı sözler *Divân*'da birden fazla geçmektedir. İki defa geçen sözlerin sayısı 20, üç defa geçen sözlerin sayısı ise 3'tür. Meselâ, *Erdem başı tıl* (Erdem'in başı dildir) sözü 1. ciltte iki (107, 337) ve 3. ciltte bir (133) defa geçmektedir.

Divân'daki ilk ata sözü *Kuş kanatın, er atın* (I, 34), son atasözü ise *Kökke sudsda yüzke tüşür* (Göge tükürse yüze düşer) (III, 439) sözleridir.

Divân'daki sözlerin bazıları günümüze kadar gelememiş, unutulup gitmiştir.

Buzdan suv tamar-Buzdan su damlar (III, 123).

Ermegüke eşik art bolur-Tembele eşik yokuş olur (I, 138).

Kuzda kar eksümez, koyda yağ eksümez-Kuzeyde kar eksilmez, koyunda yağ eksilmez (I, 323).

Suburganda ev bolmas, topurganda av bolmas-Eski mezarlıklarda ev olmaz, topraklıkta av olmaz (I, 516).

Uprak yasıkdın tozlug ya çıkar-Yıpranık (eski) yay kabından tozlanmış yay çıkar (III, 16).

Yığaç uzun kes, temür kıska kes-Ağacı uzun kes, demiri kısa kes (II, 10).

Divân'daki sözlerin bazıları küçük değişikliklerle günümüze kadar gelebilmiştir.

Alımcı arslan, birimci sıçgan-Alacaklı arslan, verecekli sıçan (I, 75 ve 409); bugün "Alacağıra şahin, vereceğine karga" şekli vardır.

Ay tolun bolsa elikin imlemes-Ay 14 günlük olunca elle gösterilmez (I, 28 ve 82); bugün "Görünen köy kılavuz istemez" şekli vardır.

---

27) Ülkütaşır, 134-135.

Bir karga birle kış gelmes- Bir karga ile kış gelmez (II, 26); bugün "Bir çiçekle yaz olmaz" şekli vardır.

*Kaz kopsa ördek kölig igenür-*Kaz gidince ördek göle sahip çıkar (I, 104); bugün "Kurt ölünce köpekler meydan bulur" şekli vardır.

*Taz keligi borkçiçe-*Kelin geleceği yer külâhçı dükkânıdır (I, 26); bugün "Tilkinin dönüp dolaşıp geleceği yer kürkçü dükkânıdır" şekli vardır.

Yılan kündü egrisin bilmes "Teve boynun egrî" *tir-*Yılan kendi eğriliğini görmez, "Deve, boynun eğri" der (I, 127); bugün "Kendi gözündeki merteği görmez, elin gözündeki çöpü görür" şekli vardır.

*Divân'*daki sözlerin bazıları ise bugün aynen kullanılmaktadır. Eş mânâlı kelimelerin yer değiştirmesi veya telaffuzda meydana gelen değişimler bu ayniyeti bozmamaktadır.

Aç ne yimes, tok ne times (I, 79); bugün "Aç ne yemez, tok ne demez" şeklidir.

Biş ernek tüz ermes (I, 109); bugün "Beş parmak bir olmaz" şeklindedir.

Böri koşnısın yimes (III, 220); bugün "Kurt komşusunu yemez" şeklindedir.

Endik uma evligni ağırlar (I, 106); bugün "Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar" şeklindedir.

Kişi alası içtin, yulki alası taştın (I, 88); bugün "İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışındadır" şeklindedir.

Ot tise ağız küymes (I, 43); bugün "Ateş demekle ağız yanmaz" şeklindedir.

Tag tagka kavuşmas, kişi kişike kavuşur (II, 103; III, 153); bugün "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur" şeklindedir.

2. Şiirler

*Divânü Lügat-it- Türk'*te şiir kelimesiyle ilgili olarak aşağıdaki terimler geçmektedir.

a) *Koşug*: Şiir, kaside karşılığı olarak kullanılmıştır. Şu beyit örnek olarak verilmiştir.

Terken Katun kutınga tegür mindin koşug

Aygıl sizing tapugçı ötnür yanga tapug (I, 376).

(Sultan hanım saadetlerine benden koşma sun ve de ki: Hizmetkârınız sizden yeni hizmetler rica eder).

b) *Ir, yır*: Gazel karşılığı olarak kullanılmıştır (III, 143). *yır koş-*: koşma, türkü düzmek (II, 14), *yır koşul-*: manzume yapılmak, şiir düzölmek (II, 135) şekilleri de

vardır. Ayrıca şu soruda da geçmektedir: *Bu yır ne köğ öze ol* (III, 131), yani "Bu şiirin ölçüsü ne üzerinedir" denilmektedir.

c) *Köğ, küg*: Şiirin aruzu, ırın ölçüsü karşılığı olarak kullanılmıştır. *ır* madesindeki soruda da geçmektedir (yukarıya bakınız). *kögle-*: ırlamak, teganni etmek (II, 255) şekli de vardır.

Divânü Lûgat-it Türk'de şair adı olarak ise sadece *Çucu* geçer ve "Bir Türk şairinin adıdır" şeklinde kısaca bilgi verilir (III, 238).

Divan'daki şiirler üzerine kitap, makale, talebe mezuniyet tezi, tanıtma yazısı olmak üzere çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bunların mühim olanlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a) *Fuat Köprülü*, *Divân*'ın ilk 2 cildinin neşrinden sonra yazdığı bir makalenin ilgili bölümünde *Divân*'daki ağıtlara temas etmiş, kaçar dörtlükten meydana geldiklerini ve hangi ciltlerde yer aldıklarını ayrı ayrı zikretmiştir (28).

b) *Carl Brockelmann*, *Divân*'daki şiirleri evvelâ bir makale olarak neşreder, sonra da küçük bir kitap haline getirir (29). Burada ağıtlar, destanlar, av şiirleri ve bazı ahlâkî şiirlere yer verilmiştir. *Brockelmann*'ın 1924'te neşrettiği ve ilk makalesinin devamı mahiyetinde olan iki yazısında da *Divân*'daki diğer dörtlülere yer verilir. Bunlar sevgi ve tabiate ait şiirlerdir (30). *Brockelmann*'ın ilk makalesi neşrinden hemen sonra Türkçeye tercüme edilmiş ve bu sahada çalışacak olanlara büyük kolaylık sağlamıştır (31).

c) Türkiye'de *Divan* üzerinde büyük emek sarfedenlerin başında *Ali Ulvi Elöve* gelmektedir. O, *Divân*'ı büyük bir titizlikle taramış ve tesbit ettiği beyit ve dörtlükleri ayrı ayrı incelemiştir. Bu arada her iki bölüme giren şiirleri kafiye, hece sayısı, durak ve konuları açısından tasnif etmiştir. *Elöve*, zaman zaman *Brockelmann*'a atıfta bulunarak, orada gördüğü farklı noktaları okuyucuların dikkatine sunmuştur. *Ali Ulvi Elöve* dörtlükleri konularına göre *ağıtlar*, *destanlar*, *kahramanlık şiirleri*, *eğlence ve av şiirleri*, *sevgi şiirleri*, *pastoral şiirler* ve *ahlâkî şiirler* olmak üzere yedi bölüme ayırmıştır. Beyitleri ise ağıt, destan ve eğlence şiirlerinin dışında kalan dört bölümde ele almıştır. *Divân*'daki şiirlerin bu değerlendirilmesi şüphesiz *Brockelmann*'inkinden daha başarılı olmuştur. Evvelce *Uludağ* (bir ara *Türkün*) dergisinde neşredilen bu inceleme (32), kitap ola-

28) "Türk Edebiyatının Menşei," *Milli Tetebbular Mecmuası*, 2, 1331 (1914), 5-78. Yeni basımı için bkz. *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, 49-130.

29) "Alturkistanische Volkspoesie," *Ostasiatische Zeitschrift*, 7, 1920.

30) "Alturkistanische Volkspoesie I," *Asia Major*, proband (deneme cildi), 1923, 3-24; II, 1, 1924, 24-44.

31) "Eski Türkistan Halk Edebiyatı," tercüme eden: Köprülüzâde Ahmed Cemâl, *Darülfünân Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3 (2-3), Ağustos-Teşrinivevvel 1339 (1923), 109-148.

32) "Divanü Lûgat-it Türk'teki Halk Şiirleri," *Uludağ* (Bursa), 1 (1), Kasım 1935-1 (11), Haziran 1937.

rak hazırlanıp devrin Maârif Vekâletine sunulmuşsa da, büyük bir ihtimalle bilinen yangınla kül olmaktan kurtulamamıştır.

c) Son yıllarda *Amerika Birleşik Devletleri* ve *Sovyetler Birliği*'nde *Divân*'daki halk edebiyatı mahsulleriyle ilgili geniş çapta neşriyat yapılmaktadır. *Divân*'ı bütün cepheleriyle tanıtmaya çalışan James Kelly'yi bu arada sayabiliriz (33). *Sovyetler Birliği*'nde ise A. Hayitmatov (34) ve I. V. Steblava'nın (35) çalışmalarını bu arada zikredebiliriz.

d) *Divân*'daki şiirlerin tamamı yerine bir bölümü, bilhassa *Alp Er Tunga* ağıtiyle ilgili olarak yapılan çalışmalarını da bu arada hatırlatmakta fayda vardır. *Sovyetler Birliği*'nde H. Korogh (35) yurdumuzda *Orhan Şaik Gökay* (37) bu çalışmayı yapanlar arasında sayılabilirler.

e) Değerli araştırmacılarımızdan Dr. Reşat Genç, *Divân*'ı bütünüyle ele alan ve onu çeşitli açılardan inceleyen ilk Türktür. O, *Divân*'daki Türk kültürüyle ilgili çeşitli meseleleri makale ve tebliğleriyle tanıtmaya çalışmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, 1975'te *Konya*'da toplanan *Ululararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri*'nde sunduğu değerli tebliğini burada zikre değer bulmaktayız (38).

f) Bunların dışında konuya bazı dergilerin dar hacimleri içinde eğilenler de olmuştur. Bazı talebelerin mezuniyet tezi olarak hazırladıkları çalışmalarını da bu arada zikredebiliriz (39).

Divân'daki şiirleri dörtlükler ve beyitler olmak üzere iki ana bölüme ayırabiliriz. Eserde 149 adet dörtlük, 79 adet beyit vardır. İkişer defa yer alan 9 dörtlüğün de sayıya katılmasıyla *Divân*'daki manzum parçaların sayısı 237'ye ulaşmış olur. Mükerrer dörtlükler umumiyetle değişik ciltlerde.

Dörtlüklerde görülen kafiye düzenini şu şekilde tesbit edebiliriz.

1) *İlk üç mısra kendi arasında, dördüncü mısralar ise kendi aralarında kafiye-lidir*: Bu kafiye düzeni koşmaların 2., 3. ilah. dörtlüklerinde görülen kafiye düzenine benzemektedir. *aaab*. Bu kafiye düzeni 136 dörtlükte görülmektedir.

33) 1 numaralı nottaki dördüncü yazımıza bakılabilir.

34) "O drevney Poezii tyurkov, " *Sovetskaya Tyurkologiya*, (1), 1971, 123-128. (Türklerin Eski Şiiri).

35) *Razvitie tyürsikih poetičeskih form v XI veke*, Moskova, 1971; "Sinkopirovanie slov v poetičeskih tekstah 'Divan lugat at-turk' Mahmuda al-Kasgari," *Tyurkologičeskiy sobornik* 1971, Moskova, 1972, 206-212.

36) "Alp Tonga i Afrasiab po Yusufu Balasaguni, Mahmudu Kasgari i drugii avtoram," *Sovetskaya Tyurkologiya*, (4), 1970, 108-115.

37) "Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga," *Türk Dili*, 27 (253), 1 Ekim 1972, 56-59.

38) "Divânü Lûgati't-Türk'teki Bazı Destan Parçalarına Dair," *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, 27-29 Ekim 1975 *Konya*. Ankara, 1976, 38-43.

39) Bu tezlerden şu birkaç örneği burada sayabiliriz:

Musalıha Akkaya, "Divânü Lûgat-it-Tüükfteki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri, İstanbul 1949; Nevihn Aybars, *Divanü Lûgat-iüt-Türk'teki Atasözleri ve Öğütler*, İstanbul, 1949.

2) *Bütün mısralar kendi aralarında kafiyelidir: aaaa.* Bu kafiye düzeni dokuz dörtlükte görülmektedir.

3) *2. ve 4. mısralar kendi aralarında kafiyeli, 1. ve 3. mısralar ise kafiyesizdir.* Bu kafiye düzeni bazı koşmaların ilk dörtlüklerinde görülür: xaxa. Sadece üç dörtlükte görülmektedir.

4) *Bir dörtlükte ise kafiye yoktur.* Bütün mısralar değişik şekillerde bitmektedirler.

Dörtlüklerin mısralarındaki hece sayısı ile bu hecelerın durak yerleri de bazı değişiklikler göstermektedir. Bunları da şöyle tesbit edebiliriz.

1) Mısraları beşer heceden kurulu bir dörtlük ile altışar heceden kurulu 4 dörtlükte durak yoktur.

2) Mısraları altışar heceli olan iki dörtlükte 3+3 şeklinde durak yapılmıştır. Yedişer heceli 110 dörtlükte 4+3, sekizer heceli 20 dörtlükte 4+4, onar heceli bir dörtlükte ise 5+5 şeklinde durak yapılmıştır. Görüldüğü üzere 4+3 şeklinde durak yapılan dörtlükler bütün dörtlüklerin yüzde yetmiş beşini bulmaktadır.

3) Dokuz dörtlükte mısraların hece sayıları farklıdır ve durak yerleri de değişik yerlerde dir.

Dörtlüklerin kafiyeleri umumiyetle yarım dır. Tam kafiye sayısı da az değildir. Redife ise sık sık müracaat edilmiştir. Kafiyesiz dörtlük sayısı ise pek azdır.

Bu şiirleri konularına göre *ağıtılar, destanlar, kahramanlık şiirleri, eğlence ve av şiirleri, sevgi şiirleri, pastoral şiirler, ahlâki şiirler* olmak üzere yedi bölüme ayırabiliriz. Bu bölümlere giren şiirler aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

a) Ağıtılar

Divân'da iki ağıtı vardır. Bunlardan *Alp Er Tunga* için söylenmiş olanı *Brockelmann'a* göre, 10, *Elöve'ye* göre ise 9 dörtlükten kurulmuştur.

Alp Er Tunga ağıtı *Divân'ın* en çok bilinen şiiridir. Bu ağıttan aldığımız şu birkaç örnek dörtlük, şiirde ifade edilmek istenilen acıyı mükemmel bir şekilde dile getirmektedir.

Alp Er Tunga öldi mü
Issız ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Şimdi yürek yırtılır (I, 41)

(Yiğit Er Tunga öldü mü, vefasız dünya ondan kurtuldu mu, zaman ondan öcünü aldı mı? Şimdi yürek parçalanır.)

Ödlek kamug küfredi
Erdem arığ sevredi
Yunçığ yavuz tuvradı
Erdem begi çertilür (I, 102-103)

(Faziletler beyi Alp Er Tunga'nın ölümünden sonra zaman gücünü tamamiyle yitirdi; faziletler azaldı, güçsüzler, düşkünler güçlendi).

Öğreyüki mındağ ok
Munda adhın teğdek ok
Atsa ajun uğrap ok
Tağlar başı kertilür (I, 160)

(Zamanın âdeti böyledir; o bir hastalık gibidir. Eğer dünya ona karşı bir ok atsa dağ tepeleri sarsılır).

Ulşıp eren börleyi
Yırtın yaka urlayu
Sıkırıp üni yurlayu
Sıgtap közi örtülür (I, 188-189)

(İnsanlar kurtlar gibi uluşurlar. Ölüirken yakalarını yırtarlar. Bir ağıtçı gibi ses çıkarırlar. Gözleri kararınca kadar ağlarlar).

Könglüm için örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş üdhük irtedi
Tün kün keçüp irtelür (I, 245)

(Kalbimin içini tutuşturdu, iyileşmiş olan yarayı açtı. Geçmiş zamanı aradı, gece ve gündüz geçti, o araştırılıyor).

Begler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarıp
Kürküm angar türtülür (I, 486)

(Beğler atlarını yordılar, gam onları berbad etti. Görünüşleri ve çehreleri sarı bir hal aldı, sanki üzerlerine safran ekilmiş gibi idi.)

Divân'daki ikinci ağıt bilinmeyen bir kahraman için söylenmiştir. *Brockelmann* ve *Elöve*'de üç dörtlükten meydana gelmiş olarak gösterilmektedir.

Her iki ağıt da 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Kafiye düzenleri *aaab* şeklindedir.

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağığ kaçurgan
Oğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtarı (I, 516)

(Misafirin yemeğini yedirir, kötü düşmanı kaçmaya mecbur eder. Oğrak ordusuna dayanır, mukavemet eder; ölüm onu yere yıkar.)

b) Destanlar

Divan'da üç destan vardır. Tangutlarla yapılan savaşa ait destan *Brockelmann* da 20, *Elöve*'de ise 15 dörtlükten ibarettir. *Elöve*, *Brockelmann*'daki 5 dörtlüğü bu destana ait olarak kabul etmemiştir. Bize bunların bazıları bu destana ait dörtlüklerdir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+4 duraklı 8 heceli ölçü ile söylenmiştir. İstisnai mısra 7 heceli olup 4+3 duraklıdır. Kafiye düzeni bütün dörtlükler *aaab* şeklindedir.

Uygurlarla yapılan savaşa ait destan her iki kaynaktan da altışar dörtlükten ibarettir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Diğer bir dörtlüğün dışında hepsi *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

Yabakularla yapılan savaşa ait destan *Brockelmann*'da 14, *Elöve*'de 13 dörtlükten ibarettir. İki dörtlüğün dışındakiler: 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

c) Kahramanlık şiirleri

Bu bölümde kafiyeleri değişik dört şiir yer almaktadır. Bir savaşı tasvir eden şiir 15 dörtlükten ibarettir. Dörtlüklerin biri dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

Diğer üç şiir toplam altı dörtlükten ibarettir. İki dörtlüğün dışında hepsi 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

ç) Eğlence ve av şiirleri

Bu bölüme iki şiir girmektedir. Bir içki âlemini anlatan ilk şiir altı dörtlükten ibarettir. Hepsini 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

İkinci şiir bir kurt takibi ile ilgilidir. Beş dörtlükten ibarettir. Hepsini 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Bütün dörtlükler *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir.

d) Sevgi Şiirleri

Kafiyelerine göre 5 değişik şiir yer almaktadır. Ayrıca kafiye düzenleri, durakları, mısralardaki hece sayıları da farklılık göstermektedir. Bu şiirlerden 4, 3, 3 dörtlekten meydana gelen üç adeti 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Hepsinde *aaab* şeklinde kafiye düzeni görülür. Diğer iki şiir ise 6 ve 10 heceli mısralardan kurulmuşlardır. 6 heceli dörtlüklerde durak 4+2 ve 2+4, 10 heceli tek dörtlükte ise 5+5 şeklindedir. 6 heceliler *aaab*, 10 hecelisi ise *aaaa* şeklinde kafiyelenmiştir.

e) Pastoral şiirler

Kafiyelerine göre yedi değişik şiir yer almaktadır. Toplam 31 dörtlüğün iki beyiti dışında kalanlar 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiştir. Hepsisi *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir. Konular umumiyetle yaz ve bahar mevsimleriyle ilgilidir. Bir dörtlükte de İdil nehri anlatılmaktadır. Başarılı birer tabiat tasviri olan dörtlüklerden ikisini aşağıya alıyoruz.

Yay baruban erküzi
Aktı akın mundızı
Togdı yaruk yıldızı
Tingle sözüm kalgüsüz (I, 96)

(Bahar gelirken kar ve buz suları coşkun sellerle aktı. Parlak Tan yıldızı doğdu, sözümü gülmeden dinle.)

Türlük çiçek yarıldı
Barçın yadım kerildi
Uçmak yeri körüldi
Tumlug yana kalgüsüz (I, 119)

(Türlü çiçekler açıldı, çemene ipek yaygılar yayıldı. Cennet yeri görüldü, artık kış gelmeyecek.)

f) Ablâkî şiirler

Kafiyelerine göre dört değişik şiir yer almaktadır. Ayrıca birer dörtlükten ibaret olan beş müstakil parça da bu bölüme girmektedir. Hepsisi 18 dörtlüktür. Umumiyetle 4+3 duraklı 7 heceli ölçü ile söylenmiş, *aaab* şeklinde kafiyelenmiştir. Ancak 6 ve 8 heceli mısralara, *xaxa*, *aaaa* şeklinde kafiye düzenlerine de rastlanılmaktadır. Bir dörtlüğün ise kafiyesiz olduğunu ilâve edelim. Bu şiirler arasında babanın oğula nasihatı, onu takdir etmesi, kötü ortak gibi konuları işleyenleri de vardır. Baba nasihatlerinden birini örnek olarak alıyoruz:

Körklüg tonug özüng ge
Tatlıg aşig adınka
Tutgil konuk ağırılıg
Yadsun çaving budunka (I, 4.).

(Güzel elbisoyi kendin giy, tatlı aş başkasına ver. Misafir ağırla, şöretin halka yayılsın).

Divânü Lügât-it Türk'te yer alan beyit sayısı 79'dur. Bunlar 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14 ve 15 heceli mısralardan meydana gelmektedirler. 28 tanesi 12 heceli, 19 tanesi 14 heceli, 12 tanesi 11 heceli, 10 tanesi de 7 hecelidir. Diğer beyitler ise öbürleri arasında dağılmaktadır. Bunlarda görülen duraklar ise şöyledir: 28 adet 12 heceli beyitten 24 tanesi 4+4+4, 19 adet 14 heceli beyitten 17 tanesi 7+7, 12 adet 11 heceli beyitten 11 tanesi 7+4 şeklinde bölünebilmektedir. Diğer beyitlerin durakları ise çeşitli şekillerdedir.

Divân'daki beyitleri konularına göre *kahramanlık şiirleri*, *sevgi şiirleri*, *pastoral şiirler* ve *ahlâkî şiirler* olarak 4 gruba ayırabiliriz.

a) Kahramanlık şiirleri

Aralarında konu birliği bulunmayan üç beyit vardır. Bunlar 6+8, 7+7 ve 8+7 duraklıdır.

b) Sevgi şiirleri

Üç değişik konuda sekiz beyitten ibarettir. Ayrıca üç tane de aralarında konu birliği olmayan beyit vardır. Sevgi şiirlerinin toplam beyit sayısı 11'dir. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 4+3 (2 beyit), 3+4 (4 beyit) ve 7+7 (2 beyit) şeklindedir. Değişik konuları işleyen üç beyit de ise bu durum, sırası ile şöyledir: 4+3 4+4+4+3 ve 5+5.

Bu şiirlere örnek olarak sevgiyi anlatan bölümden bir beyit ile sevgili için söylenmiş bölümden 2 beyiti alıyoruz.

Üdik otı tutunub
Öpke yürek kagrulur (II, 144)

(Aşk ateşi tutuşunca ciğer ve yürek kavrulur.)

Oğragım kendü yırak
Bulnadı meni karak (III, 29)

(Uğrayacağım yer zaten uzak, sevgilinin bakışı beni esir etti.)

Kim ayıb iştir kulak
Ay evi artuç butak (I, 377)

(Kim söyler ve hangi kulak işitir, onun yüzü ay halesi ve boyu ardıc budağı gibidir.)

c) Pastoral şiirler

Dört değişik konuda 11 beyitten meydana gelmektedir. Ayrıca bir beyit de diğerleriyle göre farklı hece sayısı ve bölünmeye sahip olarak aynı konuyu işlemektedir. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 3+4 (2 beyit), 4+4+4 (4 beyit), 4+4+4 (2 beyit) ve 4+4+4 (2 beyit) şeklindedir. Değişik bir konuyu işleyen tek beyit ise 7+7 şeklinde duraklıdır.

Bu şiirlere örnek olarak şu iki beyiti alıyoruz.

Çağrı alıp arkun münüb arkar yeter
Avlak keyik taygan ıdıb tilkü tutar (I, 421)

(Doğan kuşunu alıp küheylana binerek dağ keçisine erişir; geyik avlar, tazıyı salıverip tilkiyi yakalatar.)

Yaruk yıldız togarda udnu kelip bakar men
Satulayu sayraşıp tatlıg ünün kuş öter (III, 194)

(Parlak yıldız doğduğunda uyanıp gelir, bakarım. Kuşlar gevezelik yapıp ta'lı sesle ötüşerek şakırlar.)

ç) Ahlâkî şiirler

Dört değişik konuda 35 beyitten meydana gelmektedir. Ayrıca 17 tane de aralarında kenü birliği olmayan beyit vardır. Aynı konu etrafında toplanan beyitlerin hece ve durakları sırası ile 4+4+4 (11 beyit), 7+4 (13 beyit), 7+6 (3 beyit) ve 7+7 (8 beyit) şeklindedir. Değişik konuları işleyen münferit beyitler ise 7 heceden 14 heceye kadar değişik yapıya sahiptirler. Durak yerleri de 8 değişik şekildedir.

Bu şiirlere örnek olarak şu birkaç beyiti alıyoruz.

Algıl ögüt mendin ogul erdem tile
Boyda ulug bilge bolub bilging ula (I, 51)

(Oğul, benden ögüt al, edep ve terbiye dile. Böylece kavim içinde büyük âlim olup ilim ve edebini başkalarına dağıt.)

Oglum senge kodar men erdem ögüt hamuru
Bilge erig bulub sen yakkıl anın tabaru (III, 440)

(Oğlum, sana fazilet ve terbiyeyi miras bırakıyorum. Âlim kişiyi bulunca ona yaklaş ve ondan istifade et.)

Erdem tile öğrenüben bolma angar küvez
Erdemisizin ökünse ok engmegüde angar (I, 252)

(Edep ve hikmet dile, bunları öğrenince büyüklük etme. İnsan faziletsiz olarak öğünürse imtihan günü şaşırıp kalır.)

3. Saka destanlarından Şu

Divânü Lügat-it Türk'te bulunan manzum destan parçalarını evvelce *şiiirler* bahsinde görmüştük. Bunların dışında bir de *Saka Türkleri*'nin *Alp Er Tunga*'dan sonra bilebildiğimiz 2. destanları olan *Şu Destanı*'na ait parçalar yer almaktadır. *Divân*'ın I.cildinde *öge* kelimesi açıklanırken (90-91) ve 3. cildinde *Türkmenler* hakkında bilgi verilirken (412-16) bu destana temas edilmiştir.

Destan kahramanı *Şu*, M. E. 4. asırda yaşamış ve destana göre, adı *Zülkarneyn* olan *İskender* ile *Altuncan* veya *Altunhan* adı verilen bir dağda karşılaşmıştı. Aralarında barış olunca *İskender* çekip gider ve *Şu* da *Balasağun* civarına gelerek kendi adını verdiği *Şu* çehrini kurar.

Şu Destanı'nın *Divân*'da yer alan parçaları aşağıda sırasıyla verilmiştir. Böylece destan metni okuyucularımız tarafından kolaylıkla incelenmiş olacaktır.

"Zülkarneyn Çin'e kadar ilerleyince Türk hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine, gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri:

"Sen Zülkarneyn'in üzerine gençleri gönderdin; onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti," deyince Hakan yaşlı ve tecrübeli anlamına olarak:

"Öge mi?"

demiş. Vezir:

"Evet", cevabını vermiş.

Bunun üzerine Hakan, yaşlı, sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine bir gece baskını yapmışlar, düşmanları yenmişler. Türkler den biri Zülkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç vurmuş, horifi göbeğinden parçalamış. Öldürülen adamın belinde, içerisinde altın bulunan bir kemer varmış. Kemer de kesilmiş, altınlar kana bulaşarak dökülmüş.

Ertesi sabah Türk askerleri kana bulaşmış olan altınları görerek birbirlerine:

"Bu ne?" demişler.

"Altun kan!" cevabı verilmiş. Orada bulunan büyük bir dağa hemen bu adı vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde Türk göçebeleri

bulunur. Zülkarneyn bu gece baskınından sonra Türk Hakaniyle barışmış.” (I, 90-91).

***

”Zülkarneyn Semerkand’ı geçip de Türk ülkesine yöneldiği sıralarda Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan Şu adında genç bir hakanları vardı. Balasagun yakınında Şu kalesini bu açmış ve bu yaptırmıştı. Her gün Balasagaun’daki sarayın önünde beyler için üç yüz altmış nöbet davulu vurulurdu. Hakan Şu’ya Zülkernayn’nin yaklaştığı haber verilmiş:

”Emriniz nedir, savaş mı edelim? Ne buyurursunuz?” demişler.

Halbuki Hakan Hoçand Irmağının kenarına karakol kurmak, Zülkarneyn’in geçtiğini haber vermek için kırk tarhanı gözcü göndermişti. Bu kol kimse görmeden gittiği için askerin haberi yoktu. Hakan yüreği pek duruyordu. Hakanın gümüşten bir havuzu vardı. Sefere çıkıldığında birlikte taşınır ve içinde su doldurulur; sonra kazlar, ördekler yüzdürülür idi. Kendisine:

”Ne buyurur, harp edelim mi?”

denildiği zaman cevap olarak:

”Şu kazlara, ördeklere bakınız; nasıl suya dalıyorlar.”

demiş. Bunun üzerine orada bulunanlar hükümdarın savaş için hazırlanmadığı ve buradan çekilip gitmek niyetinde olmadığı zannına düşmüşler. Zülkarneyn, Hoçand suyundan geçerek karakola gelir. Zülkarneyn’in geçtiğini bu gözcü karakol Hakana haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak Doğuya doğru yürür. Halk, gitmek için hazırlık görmiyen Hakanlarının savuşup gitmesi yüzünden ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur. Binek bulabilenler hayvanın sırtına atlayarak Hakanın arkasından koşarlar. Karışıklıkla birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugâh düz bir ova halini alır. O sıralarda Taraz, İsbicab, Balasagun ve bunun gibi yerler yapılmamış idi. Onlar hepsi sonradan yapılmıştır. Oralar halkı göçebe idi. Hakan ordusuyla savuşup gittikten sonra orada çoluk çocuklarıyla yirmi iki kişi kalmıştı. Bunlar geceleyin hayvanlarını bulamamışlar ve savuşmamışlar idi. İşte bunlar o kimselerdir ki kitabın baş tarafında adlarını söyledim. Hayvanlarının belgelerini beyan ettim. Kınık, Salgur ve başkaları gibi. Bu yirmi iki kişi yayan çekilip gitmek, yahut orada kalmak üzere konuşurlarken iki kişi çıkagelir. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklemişler, yanlarına çoluk çocuklarını almışlardı. Ordunun izine düşerek gidiyorlardı; yorulmuşlar, terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelen iki kişi ile tanışır ve konuşurlar. Bu ikiler derler ki:

”Zülkarneyn denilen adam bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız.”

Yirmi ikiler onlara Türkçe:

”Kal aç!” derler.

’Aç kal’ demektir. Sonradan bunlara ’Halaç’ denilmiştir. Asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara ”Türkmanend” demiş. ’Türke benzer’ demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır.

Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Halaçlılar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için Oğuz sayılmaz; asıl olan budur.

Hakan Şu Çin’e doğru geçip gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi. Uygurlara yakın, Hakan, Zülkarneyn’e bir bölük asker gönderir. Zülkarneyn, de ona gönderir. Bu çarpışma Altun kan denilen bir dağda olmuştur. Bugün Altun Han denir. Bunun üzerine Zülkarneyn Hakanla barıştı ve Uygur şehirlerini yaptı; bir müddet oralarda oturdu. Zülkarneyn çekilip gittikten sonra Hakan Şu geldi, Balasagun’a kadar ilerledi. Kendi adını vererek Şu adındaki şehri yaptırdı. Oraya bir tılsım koydurdu. Bugün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçmezler. Tılsım bugüne kadar bozulmamıştır.” (III, 413-416).

Bu destana ait olan birkaç sayfalık bu metin başka hiçbir yerde kayıtlı olmadığından son derece mühimdir. Burada ayrıca halk etimolojisinin güzel örneklerinden olan *Halaç*’ın ”Kalaç”tan, *Türkmen*’in ”Türkmanend” den geldiği kaydedilmekte, *Altunkan*/*Altunhan Dağı*’nın niçin bu adla anıldığının hikâyesi anlatılmaktadır. Yer adlarıyla ilgili efsanelerin çoğunda gördüğümüz gibi bu açıklamada da öldürülen bir düşmanın belinde bulunan kemerdeki altınların kana bulanmış olarak görülmesi hikâye edilmektedir.

4. Bilmece

Divânü Lügat-it Türk’te bilmece karşılığı olarak birkaç kelime verilmiştir. Bunların açıklamaları yapılırken hiç bir bilmece metni örnek olarak gösterilmediği için o devrin bilmece hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. *Divân*’da bulunan bilmece karşılığı kelimeler şunlardır:

tabuzgu, tabuzgu neng: bilmece (I, 489)

tabuzguk, bilmece (I, 502)

tapzug: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (örnek: *tapzuguk tapuzdum*: bilmece Sordum) (I, 462)

tapzuguk: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (I, 462)

Bilmece sormak ile ilgili fiilleri de şu şekilde tesbit edebiliriz:

tabız- : Bilmece söylemek veya sormak (II, 164)

tabuz- / *tapuz-* : bilmece söylemek veya sormak (I, 462; II, 164)

5. Ninni

Divânü Lügat-it Türk'te hiç bir ninni metni geçmemekle beraber "balu balu" tekrarı ninni olarak karşılanmakta ve şu açıklama verilmektedir: Kadınlar beşikte çocuğu uyutmak için böyle söylerler (III, 232).